

TÓTH I. JÁNOS

SPINOZA ETIKÁJA ÉS A KÖRNYEZETFILOZÓFIA

Abstract: (*Spinoza's Ethics and Environment Philosophy*) Environment philosophers claim that this Cartesian philosophy is to be blamed for today's public thinking and the subsequent environmental crisis. Any kind of improvement in environment protections is possible only if environment philosophers can formulate a new interpretation opposite to the Cartesian approach, one that is radically different, but just as coherent. This metaphysics of the pantheist Spinoza can be regarded as a very significant attempt at developing an environment philosophy. While the mechanical concept degrades nature and defines it as a sheer mechanical system, Spinoza identifies it as the highest possible entity conceivable to man: God (*Deus sive Natura*). Spinoza claims that not only nature as a whole, but also each of its particles disposes of an individual internal value and this view harmonises with the concept of modern environment philosophy about the self-value of life. The intellectual love of God (*amor Dei intellectualis*) in an environment-philosophical reading means the mystic unity with nature and the recognition of the fact that we are parts of a higher a higher order. Human mind is the conscience of God, that is, the conscience of nature, so man, though he is only a small, insignificant particle of the infinite substance, and human mind represents a unique new quality, a novelty in this substance, that is, in nature as a whole.

1. Előzmények

A reneszánsz gondolkodók szerint a természet organikus rendszer. Giordano Bruno szavaival élve, az élet „*mindent áthat, mindenben megvan, és mozgatja az egész anyagot.*” Leonardo da Vinci szerint: „*A világnak tenyésző lelke van, a tufa a porcogója, a sziklák összefüggő rétege a csontozata;*” „*a dolgok érzőképességgel rendelkeznek*” – mondja Campanella. De ugyanúgy állították a leghajmeresztőbb mágikus képtelenségeket is: Bruno például hitt a halottidézésben és a kristályok varázserejében, Campanella szerint a kövek és a fémek táplálkoznak, illetve a kimondott szó megront-hatja a távollevőt.¹

Az organikus felfogással radikálisan szakító Descartes a mechanikus gondolkodáson belül is egy szélsőségesen redukcionista nézőpontot képvi-

selt, amit jól mutat, hogy okkultnak tekintett olyan, a newtoni fizika által is elismert fogalmakat is, mint a távolba hatás, tömegvonzás, vákuum stb.² Descartes szerint az anyagi világot Isten teremtette és hozta mozgásba, de a világ ettől kezdve saját törvényei szerint működik, és minden folyamat megmagyarázható a kiterjedéssel rendelkező anyagi részecskék közvetlen ütközésének eredményeképpen. A természet pusztá mechanizmus, amely belső értékkel nem rendelkező mechanikai jellegű alkotórészek sokaságából áll. Az állatok és az élőrendszerek sajátosságai is visszavezethetők a mechanika törvényszerűségeire.

A Cogito és az Extensio szétválasztása abszolutizálta az értelemmel bíró szubjektum és a kiterjedéssel bíró objektum különbözőségét. Az értelemmel bíró ember önmagában értékes, míg a természeti javak csak annyiban fontosak, amennyiben az ember számára hasznosak. Ezen felfogás szerint az ember viselkedésének a természeti környezetre gyakorolt hatása érdektelen, következésképpen sem a felelősség, sem az erkölcsiség kérdései nem merülnek fel a mechanikai sajátosságúnak tételezett természettel szemben. A kartézianus felfogás szerint az ember jóléte elválaszthatatlanul összefügg az ember természet feletti uralmával.³

A környezetfilozófusok szerint a kartézianus gondolkodás jelentős mértékben felelős napjaink közgondolkodásáért és az ebből következő környezeti válságért. A természetvédelemben csak akkor következhet be javulás, ha sikerül a közfelfogást még mindig uraló kartézianus szemlélettel szemben egy attól radikálisan különböző, de szintén koherens értelmezést megfogalmazni. Ebből a szempontból fontos Spinoza metafizikája, amely egy közbülső utat jelent az organikus, de gyakran irracionális és a mechanikus felfogások között. Spinoza megmutatta, hogy az organikus természetfelfogás nincs szükségszerű kapcsolatban az irracionális gondolkodásmóddal: „*az egész természet egyetlen individuum, amelynek részei változnak, azaz valamennyi test végtelen sok módon változik anélkül, hogy az egész individuum bármiképp megváltoznék.*”⁴ Az egész előfeltétele a részek létezésének, és megelőlegezve az ökofilozófiát az embert is a természet-egész egyik módusaként gondolja el. Az ember nemhogy ura és parancsolója a természetnek, hanem jelentéktelenül parányi részecskéje csupán. A panteista Spinoza metafizikája környezetfilozófiai szempontból rendkívül fontos kísérletnek tekinthető.

2. Spinoza világgépe és a környezetfilozófia

1. *(Antropocentrikus csalódás.)* Spinoza szerint az ember hajlik arra a gondolatra, hogy a természet célszerűen működik, hogy minden természeti esemény az ember szükségleteit szolgálja, hogy a dolgok – sok egyéb tulajdonságuk mellett – rendelkeznek a „jó” vagy a „rossz” tulajdonságával is.⁵ Az Etika I. részének függelékében bírálja és elutasítja a természet antropo-

centrikus értelmezését. A legnagyobb filozófiai tévedések abból származnak, hogy saját céljainkat, kritériumainkat és hajlandóságainkat rávetítjük a természetre. A jó és a rossz az emberi és gyakran egyéni ízlésekre vonatkozik, s nem érvényes egy olyan világegyetemben, amelyben az egyén tisztavirág-életű lény. Robert Jeffers kaliforniai filozófus, Spinoza elkötelezett híve felszólította a környezetfilozófusokat egy „humanizmus nélküli” filozófia megalkotására, mert szerinte csupán ez képes megrendíteni az uralkodó emberközpontú szemléletet, és megadni a természetnek az őt megillető jogokat.⁶

2. (*Deus siva natura.*) Míg a mechanikus felfogás leértékeli a természetet, és pusztán egy mechanikai rendszerrel azonosítja, addig Spinoza értelmezésében a természet egésze az ember által elképzelhető lehető legmagasabb rendű entitással, Istennel válik azonossá: *Deus siva natura.* „Az az örök és végtelen létező ugyanis, amelyet Istennek vagy természetnek nevezünk, ugyanazzal a szükségszerűséggel cselekszik, mint amellyel létezik.”⁷

A mély-ökológiának (deep-ecology-nak) nevezett környezetfilozófiai irányzat gyakran használ vallásos kifejezéseket: „szentséges értékek”, „az élet szentsége” (Sancity of life) stb. – amikor a természetet általánosságban jellemzi. Lovelock szerint a bioszféra olyan mértékű önszabályozó képességgel rendelkezik, hogy egyetlen globális méretű élőlénynek, GAIA-nak tekinthető.⁸ Ennek az egész emberiség (technikai civilizációjával együtt) éppen úgy része, mint a növény és állatvilág, az atmoszféra, a vizek vagy a termőtalaj. Számos mélyökológus a Gaia-ról nemcsak mint az embernél magasabb rendű evilági organizmusról, hanem mint Istenről beszél. S ez tulajdonképpen érthető, hiszen a hagyományos felfogás szerint az embernél magasabb rendű entitás csak Isten lehet.

3. (*A módusok önértékűek.*) Spinoza szerint nemcsak a természet egésze jellemezhető isteni sajátságokkal, hanem annak bármelyik módusza is. Az isteni hatóképességnek az egyedi véges módusokban megvalósuló része az, amely előidézi, hogy ezek a módusok, amennyire rajtuk áll, létükben megmaradni töreksszenek.⁹ Spinozának az a nézete, hogy nemcsak a természet egésze, hanem annak minden része önálló belső értékkel rendelkezik, összhangban van a környezetfilozófiának az élet önértékéről vallott felfogásával.¹⁰

A környezetfilozófusok szerint az élet az anyagnak speciálisan rendezett állapota, amely az emberi céloktól és jóléttől függetlenül *önmagában értékes*. Az élő rendszereknek belső aktivitása és célirányultsága van, nevezetesen önmaguk fenntartása és reprodukciója. A Föld felszínén a biológiai rendszerek bonyolult hálózata működik, ahol az élő és élettelen komponensek a biogeokémiai ciklusok során folyamatosan egymásba alakulnak. A Föld bioszférája bonyolult önszabályozó rendszer, olyan organikus egész, amely

saját alrendszerének – beleértve az emberiség egészét is – létfeltételeket biztosít. Az ember a természet *immanens* része, s ezt a léhelyzetet az ember megkülönböztető sajátosságai (értelem, erkölcs, termelés, társadalmiság) sem kérdőjelezzik meg.

4. (Az *élet módusz.*) Spinoza felfogása egységet teremt egyrészt az állandó és elpusztíthatatlan szubsztancia, másrészt a folyton keletkező, létező és pusztuló móduszok között. Az egyes móduszok pusztulása nem érinti a szubsztancia állandóságát. Az organikus és a mechanikus nézeteket egyesítő Spinoza természetfelfogása különbözőképpen értelmezhető. A fizika világgépével, s különösen az anyag- és energia- megmaradás tételével összhangban van az a spinozai felfogás, hogy a keletkező, változó és pusztuló egyedi dolgok mögött a világban van valami állandó, valami szubsztanciális. Köztudomású, hogy olyan híres fizikus, mint Einstein is Spinoza követőjének tekintette magát. Ebben persze szerepet játszott az is, hogy Spinoza csakúgy, mint Einstein, tagadta a véletlen szerepét a világban, és a teljes determináció talaján állt. Másrészt Spinoza világgfelfogása számos organikus elemet is tartalmaz. Gondoljunk csak az önfenntartás kitüntetett szerepére, továbbá arra, hogy az élet, hasonlóképpen a szubsztanciához, rendkívül stabil entitás. A természetben az egyedek keletkezése, küzdelme, pusztulása nem érinti az élet stabilitását, éppen ellenkezőleg, szorosan hozzátartozik az organikus létformához. Más kérdés, hogy a normális mértéket meghaladó egyedpusztulás irreverzibilis változásokat okozhat az ökológiai struktúrában.

Felmerül a kérdés, hogy az élet szubsztancia vagy módusz jellegű entitás? Ez a probléma nemcsak elméleti, hanem gyakorlati jelentőséggel is rendelkezik. Ugyanis a szubsztancia per definitionem elpusztíthatatlan, következésképpen értelmetlen dolog lenne a szubsztancia sajátosságával rendelkező életet védeni. Másrészt viszont a móduszok definíció szerint véges és pusztuló dolgok. Következésképpen ha az élet módusz jellegű, akkor fontos lenne a védelme. Véleményem szerint a spinozai szövegek mindkét értelmezést megengedik. A modern tudományossággal azonban jobban összecseng az az értelmezés, hogy az élet térben és időben véges természetű, tehát módusz jellegű létező.

Bár az élet a szubsztanciához, a természet egészéhez, az univerzumhoz képest csak módusz, viszont bármelyik biológiai egységhez, s így az emberi fajhoz képest is egységes egésznek tekintendő. Az emberi élet színtere nem a végtelen és elpusztíthatatlan, tehát szubsztanciális jellegű univerzum, hanem a véges, kimeríthető és elpusztítható vagy legalábbis jelentős mértékben átalakítható élőközeg, a bioszféra. Ezt a módusz típusú létezőt azonban ma már létállapotában fenyegeti az extenzív paramétereiben növekvő emberiség. Ha az emberiség a bioszféra része, miközben a bioszférát romboló tevékenységet folytat, akkor a józan ész szabályai szerint előbb-utóbb eléri azt a kriti-

kus pontot, amikor a természetet pusztító tevékenység már nemcsak az élő természetben, hanem az emberiség létfenntartásában és jólétében is több kárt okoz, mint előnyt. Tehát éppen az emberiség-módusz önfenntartásából következik, hogy figyelembe kell venni a létalapjául szolgáló bioszféra-módusz integritását és fennmaradását.

5. *(Az ész szerepe.)* Spinoza az ész fogalmát legalább két különböző értelemben használja. Egyrészt minden ember közös, ugyanakkor más móduszoktól megkülönböztető sajátossága, hogy az ember szó széles értelmében eszes lény. Ez azonban még nem emeli ki az embert a természet világából. *„Mert a természetben nemcsak az emberi ész törvényei hatnak, amelyek csupán az emberek igaz hasznát és fenntartását célozzák meg, hanem végtelenül sok más törvény is.”*¹¹

Létezik azonban az emberi észnek egy olyan magas szintű használata – a megismerés második és harmadik neme –, amely az embert mint móduszt különleges és kitüntetett helyzetbe hozza. Ez ugyanis lehetőséget ad az ember számára, hogy a világot ne a saját véges és partikuláris perspektívájából, hanem az emberi közösség nézőpontjából szemlélje. *„azok az emberek, akiket az ész kormányoz, azok az emberek, akik az ész vezetése mellett keresik a maguk hasznát, nem vágyódnak semmi olyasmire, amit nem kívánnak a többi ember számára, s ezért igazságosak, hűségesek és becsületesek.”*¹²

Spinoza szerint csak az észközösség, a kislétszámú baráti közösség tekinthető ideálisnak, amely nem az egyének versenyére és rivalizálására, hanem a közösség együttműködésére épül. Ez a spinozai gondolat fontos a környezetvédők számára, akik szerint a társadalomnak a fenntartható módon működő bázisközösségekre kellene épülnie, nem pedig az egymással versenyző individuumokra.

A társadalomban azonban, mondja Spinoza, az emberek többségét nem az ész, hanem a szenvedély irányítja. Ennek ellenére a társadalom működhet az ésszerűség alapján, ha a gondolkodó emberek felismerik az együttélés általános szabályait, s az ehhez tartozó értékrend, alkotmány és jogrend fenntartható. A társadalom csak akkor működőképes, ha az állam és a különböző demokratikus intézmények megfelelő ellenőrt gyakorolnak a szenvedélyek által irányított többséggel szemben.

6. *(Önérdék és morál.)* Spinoza az önérdékkövetésnek két különböző formájáról beszél, de csak a kollektív szempontokat is figyelembe vevő viselkedést tekinti ésszerű viselkedésnek. Ellentétben a mindennapi tudattal, amely azonosítja az önérdéket az önzéssel, a rövidtávú gondolkodással, a mások rovására elérhető nyereségmaximalizálással, a dezertálással. Az önérdéknek azonban ez a felfogása nemcsak a természet kizsákmányolásához, hanem – ahogy arra Spinoza is rámutat – a társadalmi együttélés felbomlásához, viszálykodáshoz és polgárháborúhoz vezet. Ezzel szemben az ész alap-

ján viselkedő emberek a hosszútávon elérhető kollektív jellegű nyereségre törekednek.¹³

A mindennapi tudat számára ez a két magatartási forma úgy jelentkezik, mint a sajátérdeket követő indulatos vagy önző viselkedés és az erkölcsi elveket követő önzetlen cselekvés ellentéte. A mindennapi gondolkodásra jellemző dualista megközelítés szerint az önérdek azonos a rövid távú önzéssel, de ezt a mentalitást az erkölcsi szempontok ellensúlyozhatják. Sőt, esetenként az erkölcsös viselkedésből fakadó öröm kompenzálhatja az erkölcstelennek tartott, de nagyobb nyereséggel kecsegtető önzést.¹⁴ Az önző viselkedés által megszerezhető anyagi javak és a morális értékek viszonyának a kérdése fontos döntéseméleti problémát jelent.¹⁵

Valójában azonban a különbség inkább abban áll, hogy az ember az önérdekét követheti rosszul, azaz ésszerűtlenül, és követheti helyesen, vagyis ésszerűen. A rosszul felfogott önérdek általában közvetlenül megnyilvánul, és a szenvedély irányítása alatt áll, felbomlasztja a társadalmat, és veszélyezteti a természeti környezetet. Ezzel szemben a jól felfogott önérdek egyesíti az embereket, kollektív előnyöket biztosít, és megvédi a hosszútávú érdekeket is. A játékelmélet világosan megmutatja, hogy az önérdekkövetésnek alapvetően két különböző formája van: az individuális vagy dezertáló és a kollektív vagy kooperáló. A fogoly dilemma típusú interakciók egyik fontos paradoxona, hogy bár kollektív szempontból csak a kooperatív viselkedés tekinthető racionális viselkedésnek, a szereplők viszont általában az együttműködést nem tekintik racionális cselekvésnek, sőt a kooperálók határozottan úgy érzékelik, hogy érdekükkel ellentétben cselekszenek. Tehát míg társadalomelméleti szempontból általában a kooperatív viselkedés tekinthető önérdekkövető viselkedésnek – összhangban Spinoza felfogásával, addig a mindennapi élet és a közgazdaságtan éppen fordítva jár el, és kizárólag csak az individuális racionalitást tekinti önérdekkövető viselkedésnek.¹⁶

7. *(Környezetetika lehetősége.)* Az etika hagyományosan csak a másik emberrel szembeni felelősséget hangsúlyozza. Kétségtelen, hogy a múltban a nem-humán természet iránti felelősségünk és kötelességünk másodlagos volt az ember iránti felelősségünkhöz képest. Korábban nem, vagy csak kisebb mértékben volt szükség arra, hogy az ember szabályozza a természethez való viszonyát. Ennek elsősorban az az oka, hogy a különböző természeti létezők meg tudták magukat védeni az emberrel szemben, s nem volt szükség arra, hogy az ember törődjön ezek fennmaradásával. Az ember és az emberi közösségek önzésével szemben az ökológiai rendszerek megfelelő ellenérőt tudtak kifejteni. A fő problémát az emberi közösségek pillanatnyi fennmaradása és nem a hosszabb távon jelentkező környezetpusztítás jelentette. Jelenleg azonban az ember hatalma, nem utolsósorban a technikai, gazdasági, életszínvonalbeli fejlődés nyomán nyomasztó túlhatalommal változott,

amellyel szemben a bioszférán belül egyetlen természeti tényező sem tud megfelelő ellenerőt kifejteni. A modern tudományos és technikai eszközökkel rendelkező emberi közösségek esetében már nem annyira a rövidtávú, mint inkább a hosszútávú fennmaradás vált kérdésessé. Ugyanakkor az ember, a társadalom és az emberiség fennmaradása ma is, mint mindig, a természettől függ.¹⁷

Tehát az embernek, saját hosszútávú érdekei miatt, korlátoznia kell önmagát a bioszférával szemben. S ahogy Spinoza mondja: „Az olyan kívánság, amely az észből ered, nem nőhet túl minden határon.”¹⁸

Az ész által vezetett embernek, aki képes a dolgokat nemcsak a szűk önérdeke, hanem általános szempontból is felfogni és szemlélni, fel kell ismernie a környezeti problémákból fakadó veszélyeket, és az emberiség közös érdekét és viselkedését összhangba kell hozni az ebből származó követelményekkel. Tekintve, hogy az emberi közösségek fennmaradásának a lehetőségét növeli a bioszféra-módusz védelme, és fordítva: a fennmaradás esélyeit csökkenti a természet és a környezet pusztítása, következésképpen az eszes emberek értékrendjében a környezetvédelmének meghatározó jelentőségűvé kell válnia. Ezért az emberiségnek a természet kizárólag antropocentrikus átalakításáról – önmagát korlátozva – át kell térnie a ökológiai korlátokat figyelembe vevő, természetmegőrző gazdálkodásra, a *fenntartható fejlődésre*. A szükséges fordulatnak a társadalom teljes vertikumában be kell következnie: technikában, társadalmi struktúrában, életformában, erkölcsi értékekben stb. Az embernek mint metafizikai értelemben módusz típusú létezőnek tehát nemcsak a másik emberrel szemben van kötelessége és felelőssége, hanem a nem-humán létezőkkel szemben is. Úgy gondolom, hogy a természettel szembeni önkorlátozás, felelősség és kötelezettség kérdéseivel foglalkozó környezetetika az etikának egy új és fontos dimenzióját nyitja meg.

9. (*Amor Dei intellectualis.*) Isten értelmi szeretete a környezetfilozófia olvasatában a természettel való egyesülés misztikus érzését jelenti, annak felismerését, hogy részei vagyunk egy magasabb rendű rendnek. Fromm szavaival élve a létezés öröme utal a birtoklás és fogyasztás szenvedélyével szemben; a régi keleti életformára a modern nyugatival szemben. Csak Isten, vagyis a természet iránti értelmi szeretet biztosítja „az elme lehető legnagyobb megelégedettségét”. „A boldogság Isten iránti szeretetben áll”¹⁹ – mondja Spinoza. Isten értelmi szeretete kifejezi, hogy az ember megérti szűkebb környezetének, a bioszférának a törvényeit, felismeri, hogy része ennek a rendnek, és létezését és érdekeit az egész rendszer keretein belül akarja megvalósítani.²⁰ „Amit az ismeret harmadik neme szerint ismerünk meg, abban gyönyörködünk, mégpedig isten ideájának mint oknak kíséretében.”²¹

Ugyanakkor a természet és Isten fogalmának azonosításából következik, hogy a világ értelmét egyedül csak az eszes lények tudják nemcsak megérteni, hanem kifejezni is.²² Egy spinozista környezetfilozófus, Klaus Meyer-Abish szerint „A természet folytatódik bennünk – amennyiben nyelvű és művészetté válik –, és folytatódik más lényekben is, amennyiben ezek, hogy úgy mondjam, az ő életét (tehát a természet életét) élik. A mi életünk és a környezet élete a természet élete”.²³ Az emberi ész jelenti Isten, vagyis a természet öntudatát. Tehát az ember, bár fizikai szempontból csak a végtelen szubsztancia egy jelentéktelenül parányi részecskéje, az emberi ész mégis egy egyedülállóan új minőséget és nívumot jelent a szubsztanciában, vagyis a természet egészében.

Jegyzetek

1. Szabó A. Gy.: A reneszánsz természetfilozófia fejlődéskoncepciójáról. Magyar Filozófiai Szemle 1969/5.
2. Simonyi: A fizika kultúrtörténete. Gondolat Kiadó Budapest 1978. 194. o.
3. „...új típusú filozófiára van szükség, olyanra, amely segíti az embereket, hogy a természet urává válhassanak.” Descartes, R: Válogatott filozófiai művek Akadémiai Kiadó. Budapest. 1961. 240. o.
4. Spinoza: Etika. Osiris Kiadó, Budapest. 1997. II. rész. 7. Segédétel, Megjegyzés. 112. o.
5. Boros Gábor: Spinoza és a filozófiai etika problémája. Atlantisz 1997. 51. o.
6. L. George Sessions: „Spinoza and Jeffers on man in nature”, Inquiry, 1977. 21. szám
7. Spinoza: Etika. Osiris Kiadó, Budapest. 1997. *Etika IV. Előszó.* 256. o. vagy máshol:
„Akár azt mondjuk tehát, hogy minden a természet törvényei szerint történik, akár azt, hogy minden isten határozatából, irányítása szerint rendeltetik: ugyanazt mondjuk.” Spinoza: *Teológiai-Politikai Tanulmány.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 1984. III. fejezet 55. o
8. Lovelock, J. E. : Gaiái. Oxford University Press 1979.
9. Boros G.: Spinoza és a filozófiai etika problémája, Atlantisz, Budapest, 1997. 145. o.
10. T.L.S Sprigge.: Are there Intrinsic values in nature? in. Applied Philosophy ed. Brebda Almond and Donald Hill. 1991.
11. Spinoza: *Teológiai Politikai tanulmány.* Akadémiai Kiadó, Budapest. XVI. fejezet. 230. o.
12. Spinoza: Etika. Osiris Kiadó, Budapest .1997. *Etika IV. T18M.* 277. o.

13. „*az emberek egymás kölcsönös segítségével sokkal könnyebben szerzik meg, amire szükségünk van, s csak egyesített erővel kerülhetik ki azokat a veszedelmeket, amelyek mindenütt fenyegetik őket;*” (Etika IV, T35 2. Köv. tétel 292. o.)
- 14.. „*Jobban érzem magam, ha 3 dollárt kapok mint kooperáló, mintha 10 dollárt kapnék mint dezertáló;*” – Hofstadter:
15. Kindler József (1991): Fejezetek a döntéelméletből. Aula. Budapest. 53–56. o.
16. Tóth I. J.: Játékelmélet és Társadalom. JATEPress 1997.
17. *Az emberi testnek a maga fenntartásához igen sok más testre van szüksége, amelyek folyamatosan mintegy újra létrehozzák”. (Etika II. P4, 112. o.) „Az az erő, amellyel az ember megmarad létezésében korlátozott, s a külső okok hatalmas végtelenül felülmúlja.” (Etika IV. T3. 262. o.)*
18. *Etika, IV. T61, 322.o. Majd az ehhez fűzött bizonyításban így érvel: „Ha tehát ez a kívánság túlnőhetne minden határon, akkor maga az emberi természet, pusztán magában tekintve képes lenne túlnőni önmagán, vagyis többre volna képes, mint amennyire képes, ám ez nyilvánvaló ellentmondás.” (Etika, IV. T61B., 322. o.)*
19. Etika T42B. 392. o.
20. *Etika II. T44, 142. o. és T44 2. Köv. tétel 144. o. és Etika V. T38, 387. o.*
21. *Etika V. T32, 382. o*
22. Etika V. T36 385. o.
23. K. M. Meyer-Abisch: Wege zum Frieden mit der Natur, München, 1984. 90., 100.

